

Monika Kresa*

OD SŁUCHOWISKA PRZEZ FILM PO KSIĄŻKĘ – LEKSYKALNE WYKŁADNIKI STYLIZACJI JEZYKOWEJ W „SAMYCH SWOICH”

FROM RADIO PLAY THROUGH FILM TO BOOK – LEXICAL EXPONENTS
OF LANGUAGE STYLIZATION IN “SAMI SWOI”

Abstract

The subject of this article are lexical exponents of stylization in the three texts written by Andrzej Mularczyk and connected with the film *Sami swoi*. The object of the analysis was lexis from Kresy (which turned out to be the least represented), lexis typical to all dialect (rather rare), vernacular lexis (relatively frequent) and non-dialectal lexis naming rural realities (the most frequent). The largest amount of lexical exponents were found in the book, the lowest amount in the radio play which later became a basis for the film.

Keywords: stilization, lexis, film, *Sami swoi*, Andrzej Mularczyk

Słowa kluczowe: stylizacja, leksyka, film, *Sami swoi*, Andrzej Mularczyk

Film *Sami swoi* w reżyserii Sylwestra Chęcińskiego na zawsze zapisał się w historii polskiej kultury popularnej, nie tylko dzięki nietracącemu na aktualności humorowi sytuacyjnemu, znakomitym kreacjom Waława Kowalskiego i Władysława Hańczy, lecz także dzięki językowi, bez którego trudno sobie wyobrazić kargulowo-pawlakowe spory: „ludowa saga z życia osadników zza Buga, oparta na fredrowskim motywie sporu o miedzę, wzbogaconym o motyw miłości dwojga młodych z dwóch zwaśnionych rodów stała się jedną z najsłynniejszych opowieści polskiego kina” [Lubelski, 2009, s. 274].

Zanim jednak *Sami swoi* powstał w kształcie, w którym do dziś ich oglądamy, Andrzej Mularczyk (autor scenariusza do wszystkich trzech filmów S. Chęciń-

* Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki, Zakład Historii Języka Polskiego i Dialektologii, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa; e-mail: mon_kre@wp.pl

skiego) napisał scenariusz słuchowiska radiowego, zatytułowany *I było święto*. Słuchowisko, w którym usłyszeć możemy między innymi Wojciecha Siemiona i Jerzego Turka, wyemitowano 1 maja 1965 roku. Osią konstrukcyjną jego fabuły jest przyjazd do położonej na Ziemiach Zachodnich wsi Rudniki „Amerykana” – przedwojennego kresowego emigranta, Johna Pawlaka – i opowieść jego brata – Kaziuka o odwiecznym sporze Pawlaków z Kargulami, który z mitycznych Krużewników przeniósł się na rudnicką miedź. Słuchowisko odniosło sukces, co zachęciło Andrzeja Mularczyka do napisania scenariusza, który przyniósł do Zespołu Filmowego Iluzjon i którym zainteresował Sylwestra Chęcińskiego. Miało to miejsce w kwietniu 1966 roku, a rok później na ekrany wszedł film pod tytułem *Sami swoi*. Na tym jednak losy pierwszej części filmowej trylogii się nie skończyły – po upływie 26 lat od jej sukcesu Andrzej Mularczyk wydał książkę zatytułowaną *Sami swoi* [Mularczyk, 1993], która jednak nie jest wierną adaptacją filmu.

Chociaż bohaterami wszystkich omawianych tekstów są przesiedleńcy z Kresów, pomysł wykorzystania w nich gwary nie zrodził się od razu. Gwarowe cechy fonetyczne (takie jak podlasko-kresową wydłużoną wymowę samogłosek akcentowanych, zwaną potocznie zaśpiewem) zawdzięczamy aktorom odtwarzającym główne role – przede wszystkim Waławowi Kowalskiemu, Zdzisławowi Karczewskiemu i postsynchronizującemu Władysławowi Hańczę – Zdzisławowi Płotnickiemu [por. Kresa, 2015]. Celem artykułu jest analiza porównawcza leksykalnych wykładników owej stylizacji w trzech tekstach, ich charakterystyka jakościowa i ilościowa oraz wskazanie determinantów ich obecności kolejno w słuchowisku, filmie i książce.

I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Badania nad stylizacją na polszczyznę kresową w literaturze oraz obecnością kresowizmów w tekstach literackich mają wieloletnie tradycje. Do najważniejszych pozycji z tego zakresu należy niewątpliwie praca Zofii Kurzowej [1975], której przedmiotem są powojenne teksty autorstwa między innymi Jarosława Iwaszkiewicza, Marii Kuncewiczowej i Tadeusza Konwickiego. Omawianą problematykę podejmowali również między innymi: Stefan Hrabec [1949], Ewa Jędrzejko [1991], czy Irena Seiffert-Nauka [2010] i Zofia Sawaniewska-Mochowa [1979, 1985]. Język najnowszej powieści Andrzeja Mularczyka pt. *Każdy żyje jak umie* stał się przedmiotem jednego artykułu [Czarnecka, 2014]. Kwestia obecności nieogólnopolskich odmian języka w filmie i serialu fabularnym poruszana była

rzadko [por. Lipińska, Wiącek, 2010; Kresa, 2014a, 2014b, 2015a, 2015b]. Filmowym obrazem Kresów zajmował się natomiast Grzegorz Pełczyński [2002, 2007].

Analizując stylizację kresową w polskiej prozie powojennej, Zofia Kurzowa stwierdziła, że:

w Polsce Ludowej, zwłaszcza po roku 1956, wielu utalentowanych pisarzy sięgnęło po temat kresowy. Wszyscy oni są z urodzenia kresowcami, nikt bowiem inny nie potrafiłby oddać skomplikowanej problematyki polityczno-społecznej, psychologicznej, obyczajowej i językowej tych ziem, nie umiałby uchwycić uroku i niepowtarzalności tego świata, ludzi, przyrody, krajobrazu [Kurzowa, 1975, s. 5].

Andrzej Mularczyk nie spełnia warunku postawionego przez badaczkę. Ten pochodzący z Mazowsza pisarz, reportażysta i scenarzysta znał język Kresów z opowieści urodzonego w okolicach Boryczówki (wieś położona niedaleko Trembowli na dzisiejszej Ukrainie) stryja Jana. Sam wielokrotnie podkreślał, że prototypem postaci Pawlaka był właśnie jego przodek. Być może fakt, że polszczyzna kresowa obecna w opowieściach o kargulowo-pawlakowych losach nie była polszczyzną A. Mularczyka, determinuje pewne niekonsekwencje, które zaobserwować można, dokonując analizy porównawczej tekstów jego autorstwa (np. brak imiesłowów uprzednich w funkcji czasu przeszłego w filmie i ich częste wykorzystywanie w książce czy też zupełny brak typowej dla Kresów Południowych redukcji samogłosek nieakcentowanych).

Na systemową odmienność dialogów filmowych, porównywanych z ich scenariuszowymi prototypami mają oczywiście wpływ aktorzy grający w filmie [por. Kresa, 2015a], w wypadku *Samych swoich* tylko częściowo pochodzący z Kresów.

Analizując stylizację gwarową w polskiej prozie powojennej, Stanisław Dubisz stwierdza: „Podobnie jak w wypadku frazeologicznych wykładników stylizacyjnych, tak i w odniesieniu do wykładników leksykalnych można dokonywać klasyfikacji jedynie klas leksemów” [Dubisz, 1986, s. 159]. Wykorzystując ten postulat, wybrałam z wymienionych tekstów pewne klasy leksykalne, które posłużyły do charakterystyki społeczno-geograficznej bohaterów filmu. Są to zatem leksemy, dzięki którym odbiorca wie, że ma do czynienia z bohaterem pochodzącym z Kresów, niewykształconym, mieszkającym na wsi i zajmującym się głównie pracą na roli. Takie ujęcie tematu rozszerza nieco pojmowanie leksykalnych wykładników stylizacyjnych, ponieważ otwiera tę klasę również dla leksyki ogólnopolskiej, nazywającej realia życia na wsi. Jej pominięcie jednak znacznie zubożyłoby opis leksyki charakteryzującej bohaterów i lokalizującej czas i miejsce akcji. Podstawą zaproponowanej klasyfikacji stało się wobec tego kryterium stylistyczno-semantyczne, na którego podstawie wyróżniłam klasy

leksyki: kresowej, ogólnogwarowej, potocznej, ogólnopolskiej nazywającej realia wiejskie oraz ogólnopolskiej odnoszącej się do realiów kresowych.

W obrębie każdej z nich wyróżniłam pola leksykalno-znaczeniowe, rozumiane za Ryszardem Tokarskim jako „grupy wyrazów powiązanych wspólnym znaczeniem, między którymi istnieją określone relacje znaczeniowe” [Tokarski, 1984, s. 11], przy czym podstawą ich wyodrębnienia stała się składnikowa analiza znaczenia, „opierająca się na podstawowym założeniu, że znaczenie wyrazu nie jest niepodzielną dalej całością, lecz kompleksem szczegółowych komponentów semantycznych powiązanych konstataciami logicznymi” [Tokarski, 1984, s. 20]. Posunięcie to ma na celu uporządkowanie zebranego materiału, wskazanie determinantów doboru leksyki z poszczególnych klas oraz wychwycenie związków między ich cechami semantycznymi, stylistycznymi a częstotliwością użycia w poszczególnych tekstach. Podkreślić tu jednak należy, że zaprezentowana analiza nie jest analizą jednego pola, w związku z czym wyróżnione pola nie są zamknięte i wypełnione, badaniu poddane zostały jedynie ich reprezentacje wyekscerpowane z konkretnych tekstów. W odniesieniu do trzech pierwszych klas stylistycznych najbardziej zasadne wydało się znalezienie archisemu [por. Tokarski, 1984, s. 23] pozwalającego wskazać cechy wspólne i dyferencyjne analizowanych elementów leksykalnych. Na przykład dla dominujących w pierwszych trzech omawianych klasach rzeczowników jest to sem [+ istota ludzka]. Nieco inny charakter miała analiza semantyczna ostatniej klasy, gdyż już samą podstawą jej wydzielenia było kryterium semantyczne – w elementach definicyjnych (niekoniecznie pierwszoplanowych) lub konotacyjnych znaczenia leksemów jest obecne pojęcie ‘wieś’.

W związku z tym, że mamy do czynienia z ograniczonymi reprezentantami tekstowymi poszczególnych pól leksykalno-znaczeniowych, tylko częściowo powtarzają się w każdej z analizowanych grup.

W każdej z wydzielonych klas omówiona została liczebność pól leksykalno-znaczeniowych oraz frekwencja tekstowa omawianych wyrazów. Należy jednak zaznaczyć, że analiza frekwencyjna ma charakter orientacyjny – częstotliwość użycia danego leksemu ukazana została na tle częstotliwości wyrazów tekstowych¹. Niemniej jednak nawet takie szacunkowe badania pozwalają na postawienie pewnych hipotez badawczych.

---

¹ Wykorzystałam do tego program AntConc. Więcej na jego temat w artykule Aliny Kepińskiej [2014].

II. LEKSYKA KRESOWA

Za leksemy typowo kresowe uznałam wyrazy notowane w słownikach gwarowych (przede wszystkim w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza – dalej: SGPK) jako kresowizmy, zarejestrowane przez autorów monografii poświęconych polszczyźnie kresowej [Kurzowa, 1983 – dalej: KurL], w pracy poświęconej słownictwu przesiedleńców z okolic Tarnopola [Rieger, red., 2007 – dalej: SGPU] oraz innych źródłach – AW, które jednocześnie nie są notowane na innych obszarach Polski i nie należą do warstwy leksyki potocznej. Jest to niewielka grupa 25 leksemów, które tworzą następujące pola znaczeniowo-parataktyczne:

1. Rzeczowniki:

- a) nazwy osób i zbiorowości ludzkich (4): *chazajstwo* ('ludność napływowa, nierdzenna' MK²); *hardabas* ('zuchwalec, człowiek butny, zarozumiały' SGPK), *kałakunio* ('cham, prostak, tępak, nieokrzesaniec' SGPK, KurL), *murymyło* ('człowiek ponury, nieokrzesany' KurL), *pierekiniec* ('zmieniający przekonania, renegat' KurL);
- b) nazwy zwierząt (3): *czerepacha* ('żaba' KurL; w innych opracowaniach w znaczeniu 'żółw' albo 'ślimak'); *parsiuk* ('prosiak, wieprzak' KurL); *skacina* ('bydlę' KurL);
- c) nazwy zjawisk (3): *émok* ('ciemność' SGPU), *kałabania* ('afery, kłopot' – w opracowaniach tylko jako 'kałuża' KurL), *zamoroka* ('kłopot, troska' SWil);
- d) nazwy przedmiotów:
  - codziennego użytku (2): *atrytki* ('pocztówki' MK), *czemodany* ('walizki' MK);
  - związanych z piciem i jedzeniem (1): *émaga* ('wódka' KurL);
- e) nazwy roślin (1): *chabaż* ('zielsko' SGPU).

2. Przymiotniki i przysłowki:

- a) nazwy cech osób, przedmiotów, zjawisk (4): *niezdały* ('lichszy' MK), *trofiejny* ('zdobyczny' MK), *podrobno* ('dokładnie' MK), *bleszczaty* ('człowiek ślepy, niedowidzący' MK).

3. Czasowniki:

- a) nazywające ruch (4): *badziać* ('włóczyć się poza domem, łązić, poniewierać się' KurL), *kołdybać* ('jechać' MK), *pokołdybać* ('pojechać' MK), *przykołdybać* ('przyjechać' MK);
- b) nazywające procesy i czynności mentalne (1): *nerwitsia* ('denerwować się' MK).

4. Inne (1): *awo!* ('owo, oto, masz tobie' SGPK).

² Skrót MK oznacza moją definicję.

Omawiana grupa stanowi zaledwie 10% zbioru wyrazów uznanych za osobliwości leksykalne w badanych tekstach. Znalazły się tu między innymi wyrazy zapożyczone z języków wschodniosłowiańskich i języka litewskiego, np. *czemodan* (ros.), *atkrytka* (ros.), *czerepacha* (brs.), *skacina* (brs.), *kałabania* (ukr.), *parsiuk* (lit.). Wydaje się również, że litewską proveniencję mają formy czasownikowe: *koldybać*, *przykoldybać* i *pokoldybać*, notowane 8 razy, ale tylko w książce. Leksyka kresowa obsługuje kilka pól semantycznych, są one względnie zrównoważone. Najwięcej leksemów znalazło się w polu «nazwy cech osób, przedmiotów i zjawisk» oraz «nazwy osób», co świadczy o tym, że jest to grupa leksykalna wykorzystywana w celach ekspresywnych, szczególnie, że w drugim polu semantycznym znajdują się jedynie leksemy o wydźwięku pejoratywnym. W całym zebrany materiał najczęściej notowane są wyrazy *awo!* (11), *trofiejni* (8) i *kałabania* (6), przy czym ten ostatni uznać należy za frekwencyjny element idiolektu Andrzeja Mularczyka.

Wyekscerpowana leksyka kresowa poświadczona została przede wszystkim w tekście najpóźniejszym – napisanej w 1993 roku książce *Sami swoi* (23), jednostkowo notowana jest w filmie (3 wyrazy: *kałabania*, *atkrytki*, *nerwujisia*), a dwa ostatnie wyrazy pojawiają się tylko w filmie. Brak jej natomiast w analizowanym słuchowisku. Należy również podkreślić, że jej frekwencja na tle liczby notowań wszystkich wyrazów tekstowych w książce i filmie jest znikoma.

III. LEKSYKA OGÓLNOGWAROWA ORAZ TYPOWA DLA KRESÓW I INNYCH OBSZARÓW POLSKI

Nieco częściej niż leksyka kresowa w procesie stylizacyjnym wykorzystywane są wyrazy ogólnogwarowe, notowane wprawdzie na Kresach, ale charakterystyczne również dla gwar polskich na terytorium Rzeczypospolitej. Za wyrazy ogólnogwarowe uznają wyrazy notowane w słownikach ogólnych polszczyzny oraz słownikach gwarowych z kwalifikatorami *ogólnogwarowy* lub informacjami o szerszym niż Kresy obszarze występowania. W grupie tej znalazło się 47 leksemów (ok. 19% omawianego materiału), które tworzą następujące pola semantyczne:

1. Rzeczowniki:

- a) nazwy osób lub zbiorowości ludzkich (7): *baba* ('kobieta' SD³), *bambaryła* ('przezwisko dziecka' SGPK, 'człowiek gruby, niezdarny' MK), *bzdyk* ('dziad, starzec, starowinka' SGPK), *kluzdra* ('brudaska' SGPK), *koczerbicha* ('zła

³ Skrót SD oznacza definicję przytoczoną za *Słownikiem języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, skrót USJP – za *Uniwersalnym słownikiem języka polskiego* S. Dubisza.

baba, jędza' SGPK), *ojce* ('rodzice' SD), *sobaka* ('przezwiśko' KurL jako ogólnogwarowe);

b) nazwy zwierząt (4): *chabeta* ('nędzny koń' SD), *cipeczka* ('zdr. od *cipka* [kura]' SD), *gadzina* ('zwierzęta domowe' SD), *kaban* ('wieprz, wieprzak, dzik' SD)

c) nazwy przedmiotów:

– związanych z piciem i jedzeniem (4): *brymucha* ('bimber' MK), *samogończyk* ('alkohol pędzony w domu' MK), *spyrka* (*szpyrka*) ('słonina, skwarka' SGPK), *swojucha* ('alkohol pędzony w domu' MK);

– związanych z pracą w gospodarstwie (3): *bijadło* ('rama, w której umieszczana jest płochą' SGPK), *cepisko* ('dzierżak' SD), *kociuba* ('narzędzie do wygarniania węgla z pieca chlebowego' SD)⁴;

– codziennego użytku (2): *pałatka* ('namiot z płachty brezentowej' SD), *pojazdka* ('wiosło' SD);

d) nazwy budynków lub ich części (1): *zapole* ('przedział w stodole, gdzie się składa siano' SD);

e) inne (3): *bajdy* ('wiadomości wyssane z palca' SD), *pomorek* ('choroba zakaźna, epidemia' SD), *termedie* ('skomplikowane zabiegi, kłopoty, awantury' SD).

2. Przymiotniki:

nazywające cechy osób (4): *cacusiany* ('piękny, zwykle w odniesieniu do dziecka' SGPK), *labajowaty* ('niezgrabny' SW), *pucaty* ('pucołowaty' SD), *żeniaty* ('żonaty' SD).

3. Czasowniki (i rzeczowniki odczasownikowe):

a) nazywające czynności mentalne (4): *baczyć* ('uważać, zwracać uwagę na coś' SD), *baczenie* ('uwaga, bacność' SD), *zacukać* ('zakłopotać strapić' SD), *zaślepić* ('zapomnieć' – brak w słownikach w tym znaczeniu);

b) odnoszące się do komunikacji werbalnej i pozawerbalnej (4): *brechać* ('płeść, łgać' SD)⁵, *chachmęcić* ('kręcić, kłamać' SGPK), *chachmęcenie* ('kłamanie' SGPK), *naburdasić* ('chmurzyć się, gniewać' SGPK);

c) nazywające ruch (3): *kolebać* ('kołysać' SGPK), *zapryczać* ('jechać konno' MK), *zlec* ('przewrócić się, paść' SD);

⁴ Wyraz jest wprawdzie typowy dla Kresów, ale notowany również na innych obszarach RP, dlatego znalazł się w tej, a nie poprzedniej grupie. Poza tym notuje go Doroszewski bez informacji o jego tylko kresowym występowaniu.

⁵ Por. przyp. 4 – uwaga dotycząca leksemu *kociuba*.

d) inne (1): *powić* ('urodzić, wydać na świat' SD), *najść* ('znaleźć' SWil), *morzyć* ('zadawać komuś śmierć' SD).

4. Inne (3): *dyć* ('wszakże' SWil), *niźli* ('niż' SD), *owa!* ('azali, przypadkiem' SWil), *przeca* ('przecież' MK).

Podobnie jak w wypadku leksyki kresowej najczęściej eksplorowanym polem semantycznym zgromadzonej leksyki ogólnogwarowej są «nazwy osób lub zbiorowości ludzkich», w dużej mierze nacechowane pejoratywnie, jak *bambaryła* czy *koczerbicha*. W odróżnieniu od leksyki gwarowej w omawianej grupie znalazły się również nazwy osobowe niemające w gwarach wydzźwięku pejoratywnego (np. *ojce*, *baba*). Największą frekwencję mają rzeczowniki: *pomorek* (19), *baba* (15), *swojucha* (11), *bambaryła* (8), *brymucha* (7), *kaban* (7). Uwagę zwraca więc (poza wskazaną wcześniej) leksyka związana z piciem. Łącznie leksemy ogólnogwarowe notowane są w omawianych tekstach 144 razy.

Najwięcej leksemów ogólnogwarowych zanotowano w książce (45). W stosunku do leksyki kresowej większy jest jednak udział wyrazów reprezentujących tę klasę w tekstach dialogowych – wyekscerpowano z nich 7 leksemów, przy czym dwa są dyferencyjne w stosunku do filmu i słuchowiska (*przeca*, *zlegnąć*). Jedynie jeden leksem ogólnogwarowy wykorzystany został w słuchowisku – jest to czasownik *zasłepić* ze słynnej przysięgi Jaśka Pawlaka składanej w czasie ucieczki ze wsi (*Ze drogi do domu nie zasłepię...*).

IV. LEKSYKA POTOCZNA

Bohaterowie *Samych swoich* to ludzie prości, niewykształceni, często bardzo dosadnie i bezpośrednio wyrażający się o otaczającym ich świecie. Ich język to z konieczności język kontaktów codziennych i nieoficjalnych, dlatego ważną kategorią stylu omawianych tekstów jest kategoria potoczności realizująca się w dużej mierze (choć nie tylko) na poziomie leksyki. Z przyczyn oczywistych w analizie zrezygnowano z opisu potocznej leksyki współnoodmianowej polszczyzny, która jest obecna i powszechna w omawianych tekstach. Podstawowym kryterium ekscerpacji było zatem po pierwsze, nacechowanie emocjonalne jednostek wyrazowych, po drugie zaś, niemożność ich użycia w wypowiedziach oficjalnych. Analizie poddano zatem elementy leksykalne obecne w nacechowanym emocjonalnie rejestrze potocznym [por. Bartmiński, 1992, s. 41], a zatem sytuujące go dyferencyjnie w stosunku np. do stylu oficjalnego polszczyzny [por. Kurkowska, Skorupka, 1961]. Z dialogów słuchowiska, książki i filmu wyekscerpowano 89 leksemów (36% zebranego materiału), które spełniały powyższe

warunki. W wykorzystanych opracowaniach (SD, SWil, USJP) są one notowane z kwalifikatorami *pospolicie*, *potocznie*, *pogardliwie*, *rubasznie*, *wulgarnie* lub w ogóle nie zostały opatrzone kwalifikatorami, ale ich kolokwialność da się wykazać dzięki definicjom słownikowym lub własnej kompetencji językowej (MK). Znalazły się wśród nich wyrazy skoncentrowane wokół poniższych pól leksykalno-znaczeniowych, w których – w odróżnieniu od poprzednich – wyróżnić można o wiele liczniejsze podpoła, pozwalające na dokładniejsze usystematyzowanie zebranego materiału:

1. Rzeczowniki

a) nazwy osób i zbiorowości ludzkich (19):

– pejoratywne (15): *bździągwa* ('pogardliwie o dziewczynie' MK), *chachoł* (pospol. 'prosty chłop, prostak' SWil), *cymbał* (pot. 'pogardliwie o człowieku ograniczonym, tępym, niezaradnym' SD); *drań* (obelż. wulg. 'człowiek podły, nikiemny'), *dureń* (pogard. 'człowiek głupi, głupiec' SD), *dziewoja* ('lekceważąco o dziewczynie' MK), *haman* (pospol. 'wyraz obelgi, dziki, prędko, natarczywy' SWil), *koniokrad* ('złodziej koni' SD), *koniosraj* ('przezwiśko' MK), *konus* ('obraźliwie o człowieku niskiego wzrostu' MK), *łachmyta* (pogard. 'człowiek ubrany w łachmany' SD), *łapciuch* ('człowiek obdarto, nędzny, chodzący w łachmanach, obdartus' SD), *niezguła* ('człowiek nieporadny, niedołęga, niedorajda' SD), *skurczybyk* ('wyzwiśko, gałgan, łotr' SD), *zbuk* ('pogardliwie o człowieku' MK);

– nienacechowane (5): *człek* (dziś pot. 'o człowieku'); *dzieciak* (nieco rubasznie 'o dziecku'), *naród* (pot. 'ludzie, ludność, tłum' SD), *swojak* ('swój człowiek, ktoś tej samej narodowości, pochodzący z tej samej miejscowości' SD), *swojaczka* ('forma żeńska od swojak' MK);

a) nazwy części ciała (5): *łeb* ('pogardliwie, rubasznie albo potocznie o głowie ludzkiej' SD), *łepeta* ('pobłaźliwie albo żartobliwie o głowie, łeb, łepetyna' SD), *morda* (wulg. 'twarz, usta człowieka' SD), *nochal* (rub. 'wielki, niezgrabny nos' SD), *ślepia* ('potocznie o oczach ludzkich' SD).

b) nazwy przedmiotów:

– ubrań (6): *gacie* (posp. 'część męskiej bielizny, noszona pod spodniami' SD), *portki* ('spodnie, szczególnie z grubego, prostego materiału' SD);

– związanych z piciem i jedzeniem (1): *samogon* ('wódka pędzona nielegalnie prymitywnym domowym sposobem, bimber' SD);

– innych przedmiotów (3): *bumaga* ('dokument' MK), *samograj* ('urządzenie samogrające' SD), *bumażka* ('dokument' MK);

d) inne (5): *bitka* ('zwada, kłótnia, połączona z biciem' SD), *bajer* (posp. 'okłamanie, bujanie, nabieranie'), *mitręga* ('przeszkoda w jakiej robocie' SWil), *reparacja* ('naprawa' MK), *żeńiaczka* ('pot. ożenienie się, małżeństwo' MK).

2. Przymiotniki:

a) nazywające cechy osób (4): *cacany* (pół żartem 'ładny, piękny, miły, grzeczny' SD), *durny* ('niemądry, naiwny, nierozsądny' SD), *konusowaty* ('obraźliwie o człowieku niskiego wzrostu' MK), *obruszony* ('obrażony, zagniewany' MK);

b) nazywające cechy przedmiotów (4): *caluški* ('forma zdrobniała o znaczeniu intensywnym od cały' SD), *klapciasty* ('zwykle o uszach: miękkie i obwisły' SD), *ściachany* ('zniszczony' MK), *ubabrany* (pot. 'ubrudzony' SD).

3. Czasowniki:

a) nazywające myślenie, czucie i wynikające z nich zachowaniem (9): *dziwaczyć* ('postępować jak dziwak' SD), *obruszyć* ('obrazić się' MK), *oczadzić* ('zwarłować' MK), *podurnieć* ('zdurnieć, zgłupieć' SD), *pokielbasić* (pot. 'popłatać, pogmatwać' SD), *zaperzyć* ('unosić się gniewem' SD), *zbiesić* ('przyprawić o gniew' SD), *zdurnieć* (pot. 'stać się durnym' SD), *zdzierzyć* ('wytrzymać' MK), *zwiadzić* (pot. 'dowiedzieć się czegoś' SD);

b) nazywające ruch (8): *chodu* ('okrzyk wzywający do ucieczki' MK), *leżć* (pot. 'iść'), *lecieć* ('szybko biec, gonić'), *liżć* (dziś pospolicie 'leżć' SD), *łazić* ('chodzić, posuwać się wolno, ciężko, niezgrabnie' SD), *tarabanić* (pot. 'iść, jechać z hałasem' SD), *wleźć* ('leząc, wolno idąc, wejść' SD), *wtarabaniać* (pot. 'wchodzić dokąd albo na co z wysiłkiem' SD);

c) nazywające czynności bicia, niszczenia, brudzenia (5): *grzmocić* ('bić mocno' SD), *łomotać* (pot. 'bić, uderzać' SD), *rozklaskać* ('zniszczyć coś, czyniąc płaskim' MK), *siniaczyć* ('uderzeniem, biciem wywoływać na skórze siniaki, pokrywać siniakami' SD), *taplać* (pot. 'nurzać w wodzie, błocie' SD);

d) związane z komunikacją, rozmową (4): *gadać* (pot. 'mówić'), *gadanie* (pot. 'rozmowa'), *prychnąć* ('mówić opryskliwie' SD), *rugać* (pot. 'karać kogoś, krytykować' MK);

e) związane z konsumpcją (3): *chleptać* ('pić, wciągając językiem' SD), *rzygnąć* (posp. 'zwracać jedzenie z żołądka' SD), *wyżreć* (posp. 'wyjeść' SD);

f) inne (4): *gapić się* (pot. 'przyglądać się czemuś bezmyślnie' SD), *bulić* ('płacić za coś duże pieniądze' MK), *podupaść* ('tracić zdrowie, starzeć się' MK), *wyczupirzyć* ('wystroić się przesadnie' SD), *wściubiać* ('wkładać' MK).

4. Inne (3): *przecie* ('wyraz o charakterze ekspresywnym, uwydatniający przeciwstawienie, kontrast albo wynikanie, rację czegoś' SD), *nazad* ('pospol. w tył' SWil), *nikoguteńko* ('ekspresywne wzmocnienie: nikogo' SD).

Omawiane wyrazy notowane są w badanym materiale 266 razy, jest to zatem grupa o wiele liczniejsza niż leksyka kresowa i leksyka ogólnogwarowa. Podobnie jak w poprzednich grupach, największe pole semantyczne utworzyły nazwy osób i zbiorowości ludzkich, wśród nich przede wszystkim te, które pozwalają na negatywną ocenę człowieka. W omawianym polu znalazły się różnorodne przezwiska i wyzwiska, które we wszystkich tekstach padają przede wszystkim z ust Pawlaka i jego sąsiada Kargula. Inwektywy o największej frekwencji to *konus* (8) i *lapciuch* (8), jednak to nie one mają najwyższą frekwencję wśród leksyki potocznej w ogóle. Na tle zbioru wyróżnia się bowiem leksem *przecie*, notowany łącznie 18 razy (11 w filmie i 7 w książce). Kolejne dwa miejsca listy frekwencyjnej zajmują natomiast leksemy nacechowane: *gadać* (13) i *durny* (11) – pierwszy z pola «komunikacja», drugi związany z cechami osób. Dość licznie reprezentowane jest również pole semantyczne odnoszące się do ruchu, w którym znalazło się 8 leksemów oraz nazw związanych z czynnościami mentalnymi człowieka (9).

Względnie silne wypełnienie pierwszego pola przez leksemy potoczne wynika z samej fabuły książkowej i filmowej oraz cholerycznego temperamentu jego głównego bohatera, który często wydaje dyrektywy. Do słabiej wypełnianych (ale nie jednostkowych) należy również pole «nazwy odnoszące się do bicia, niszczenia i brudzenia». Badania nad leksyką gwarową w filmach śląskich wykazały, że omawiane pole semantyczne było w nich wypełniane leksyką ogólnogwarową lub typowo śląską [por. Kresa, 2015b]. W wypadku omawianych tekstów w poprzednich dwóch grupach leksykalnych nie było natomiast potrzeby wydzielenia takiego pola, funkcję tę przejęła leksyka potoczna.

W porównaniu z poprzednio omówionymi grupami leksykalnymi zwraca uwagę duża liczba leksemów wyekscerpowanych z filmu (32). W odniesieniu do leksyki potocznej jest ich tylko dwa razy mniej niż leksemów notowanych w książce (72), w stosunku do potocyzmów książkowych mają one jednak o wiele mniejszą frekwencję tekstową (50 w filmie, 206 w książce). Leksemów potocznych notowanych tylko w filmie jest 13 (*chodu*, *cymbał*, *dzieciak*, *dziewoja*, *lachmyta*, *machnąć*, *morda*, *nabazgrać*, *oferma*, *pokielbasić*, *skurczybyk*, *szanowano*, *zapodziać*), większość spośród potocyzmów notowanych w słuchowisku to leksemy dla tego tekstu dyferencyjne (*caluśki*, *kołomyja*, *łazić*, *naród*, *ściachany*, *zwiedzieć się*). Ponadto warto zaznaczyć, że potoczna leksyka wspólna dla wszystkich trzech tekstów zamyka się w zbiorze 4 jednostek, z których 3 to nazwy osób (*swojak*, *drań*, *człek*).

V. LEKSYKA OGÓLNOPOLSKA NAZYWAJĄCA REALIA WIEJSKIE

Omawiana grupa nie jest typowym wykładnikiem stylizacji językowej, podobnie jednak jak leksyka kresowa, gwarowa czy potoczna pozwala na socjologiczną charakterystykę bohaterów oraz osadzenie miejsca akcji w konkretnej przestrzeni, jaką w wypadku omawianych filmów jest wieś. Tematyka rozmów bohaterów nie jest przypadkowa, nie jest też przypadkowa leksyka, którą wykorzystują. W związku z faktem, że kryterium wyodrębnienia tej klasy miało charakter stylistyczno-semantyczny (w odróżnieniu od stylistycznego – wykorzystanego do wyróżniania klas poprzednich), poniższy podział różni się nieco od poprzednich. Zebrana w tej klasie leksyka koncentruje się wokół następujących pól:

1. Praca w gospodarstwie (27):

a) nazwy narzędzi (8): *bat* ('rzemień lub sznur na kiju i pręcie' SD, 'kij gruby, rzemień pleciony' SD), *cep* ('narzędzie do ręcznego młócenia zboża' SD, 'narzędzie do młócenia, bijak' SWil), *dyszal* ('drag umocowany do przedniej części wozu, bryczki, sań, umożliwiający kierowanie pojazdem przy pomocy zaprzęganych do niego koni' SD, 'drag, którym konie pojazd zawracają' SWil), *kosa* ('narzędzie do ścinania zboża' SD, SWil), *lemiesz* ('w pługach, traktorach, kopaczkach, spycharkach itp. maszynach: nóż, ostrze krojące ziemię, czasem ogólniej: pług' SD), *młockarnia* ('narzędzie do młócenia' MK), *orczyk* ('poziomo zawieszony drążek u wozu lub u pługa, służący do zakładania postronków' SD, 'w wozie dyszlowym bark u sztelwagi, dla zakładania postronków u koni' SWil), *sierp* ('narzędzie rolnicze do żęcia zbóż, traw' SD, 'narzędzie zębate zakrzywione do żęcia' SWil);

b) nazwy czynności (9): *gospodarować* ('zajmować się prowadzeniem gospodarstwa' SD), *gospodarzyć* ('gospodarstwa pilnować, domem rządzić' SWil), *młocka* ('wydobywanie nasion zawartych w kłosach, strąkach i łuszczykach ręcznie przez wybijanie, np. cepami' SD), *młócenie* ('wybijanie ziarna z kłosów cepami' SWil), *młócić* ('odzielać nasiona od kłosów' SD, 'wybijać ziarna z kłosów cepami' SWil), *orać* ('złobić bruzdy w roli' SD, 'pługiem ziemię uprawiać' SWil), *orka* ('podstawowa czynność uprawowa' SD), *przeorać* ('pługiem przechodzić' SD), *wymłócić* ('młóćąc odzielić nasiona, ziarno od kłosów' SD), *pokos* ('koszenie, sieczenie trawy' SWil);

c) nazwy roślin uprawnych i określeń z nimi związanych (6): *pszenica* ('gatunek zboża' SD); *pszeniczka* ('zdr. od pszenica' SD), *kłosić* ('o roślinach kłosowych: wytwarzać kłosy, rozwijać się w kłosy' SD), *plon* ('to, co się

uzyskuje z roślin uprawnych’ SD); *ruń* ‘wschodzące, zielone jeszcze pędy traw’ SD), *stóg* (‘siano ułożone w kształcie piramidy’ SD);

d) nazwy miejsc na polu (2): *miedza* (‘wąski pas niezaoranej ziem’ SD), *rżysko* (‘niezaorane pole po zebranych zbożu, ściernisko’ SD);

e) inne (1): *cembrowina* (‘część studni’ SD).

2. Zwierzęta (25):

a) nazwy zwierząt gospodarskich (11): *bukat* (‘cielę powyżej trzech miesięcy’ SD, ‘byczek, ciołek’ SWil), *bydło* (‘ssaki rogate’ SD, ‘zwierzęta domowe, skot’ SWil), *kałmuk* (‘mały krępy koń prymitywnej rasy stepowej’ SD), *kłaczka* (‘zdr. od kłacz’ SD), *kobyła* (‘koń samica’ SWil), *koń* (‘gatunek zwierzęcia’ SD, ‘gatunek zwierzęcia’ SWil), *maciora* (‘samica świni’ SD, ‘samica u zwierząt, szczególnie u świń’ SWil), *ogier* (‘niekastrowany koń’ SD, ‘koń niewykastrowany’ SWil), *perszeron* (‘ciężki koń roboczy, rasy francuskiej’ SD), *skopek* (‘mały skop, baran’ SD), *wałach* (‘wykastrowany samiec konia’ SD, ‘koń wykastrowany’ SWil);

b) części ciała zwierząt (2): *chrapy* (‘fałdy ciała przykrywające otwór nosowy zwierząt’ SD), *pęcina* (‘u zwierząt kopytnych: część nogi’ SD, ‘miejsce nasady palców pod piszczalką między nią i kopytami’ SWil);

c) czynności związane ze zwierzętami (1): *przyprzążka* (‘przyprężenie dodatkowego konia do wozu’ SD);

d) przedmioty związane ze zwierzętami (3): *derka* (‘gruby, kosmaty koc używany zwykle do okrywania koni’ SD, ‘przykrycie konia w stajni’ SWil), *kantar* (‘uździenica bez wędzidla służąca do uwiązywania konia w stajni, także wkładana koniowi puszczanemu na pastwisko w celu łatwiejszego ujęcia go’ SD), *postronek* (‘mocny, grubo skręcony sznur, powróż, używany zwłaszcza do zaprzęgu koni’ SD);

e) odchody zwierzęce (4): *lajno* (‘odchody zwierzęce’ SD, ‘gnój’ SWil), *gnój* (‘wyrzut odpadków pokarmu zwierzęcego, już gnić poczynających’ SWil), *gnojownik* (‘miejsce, gdzie się składa gnoj’ SPU); *gnojówka* (‘ciecz z nawozu naturalnego’ SPU);

f) stany i choroby zwierząt (2): *zołzowaty* (‘o koniu: chory na zołzy’ SD, ‘mający zołzy – rodzaj choroby końskiej’ SWil), *źrebna* (‘o kłaczy: będąca w ciąży, ciężarna’ SD).

3. Budynki i ich części (9):

a) budynki mieszkalne (4): *chałupa* (‘chłopski dom mieszkalny’ SD, ‘wiejski, chłopski budynek’ SWil), *chata* (‘niewielki, wiejski dom mieszkalny’ SD,

- ‘dom kmiecy’ SWil), *chatka* (‘zdr. od chata’ SD, ‘mała chata’ SWil), *chatynka* (‘zdr. od chatyna’ SD);
- b) części budynków (3): *klepisko* (‘równa gładka płaszczyzna uklepanej ziemi, w stodole, gdzie mości się zboże’ SD, ‘ziemia uklepana w stodole, gdzie młóć’ SWil), *powala* (‘strop drewniany, połap, sufit’ SD, ‘strop drewniany’ SWil), *sąsiek* (‘przedział w stodole, gdzie się składa zżęte zboże’ SD, ‘przedziały w stodołach’ SWil);
- c) budynki gospodarskie (2): *stodoła* (‘budynek do przechowywania zboża’ SD, ‘budowa do składania i młócenia zboża’), *stodółka* (‘mała stodoła’ SD);
- d) budynki dla zwierząt (2): *chlew* (‘pomieszczenie dla nierogacizny, rzadziej także dla bydła domowego’ SD), *chlewik* (‘komórka na bydłeta’ SWil).
4. Nazwy osób (5): *chłop* (‘drobny rolnik, wieśniak’ SD, ‘rolnik, poddany, kmieć’ SWil), *gospodarz* (‘rządzący w gospodarstwie domowym’ SD), *oracz* (‘ten, kto orze’ SD, ‘orzący rolnik’ SWil), *parobek* (‘stały, sezonowy robotnik najemny’ SD, ‘domowy najęty robotnik’ SWil), *sołtys* (‘przedstawiciel administracji państwowej i samorządu terytorialnego’ SD).
5. Nazwy obuwia i materiałów, z których wykonuje się ubrania (5):
- a) nazwy obuwia (1): *chodak* (‘lichy trzewik, wykonany z drzewa, łyka, skóry lub innego materiału, łapeć, trep’ SD);
- b) nazwy materiałów (4): *barchanowy* (‘wykonany z tkaniny lniano-bawełnianej, włochatej’ SD), *cajgowy* (‘wykonany z caju – tkaniny bawełnianej, najczęściej używanej na ubrania robocze’ SD), *drelichowy* (‘wykonany z drelichu – grubej tkaniny o splocie ukośnym wyrabianej z lnu lub bawełny, używanej na odzież roboczą’ SD); *parciany* (‘zrobiony z partu, zgrzebny’ SD).
6. Miary i wagi (4): *kwintal* (‘jednostka metryczna wagi, równa cetnarowi’ SD), *morga* (‘miara powierzchni gruntu’ SD), *półmorgowy* (brak w słownikach), *splachetek* (‘zdr. od splacheć – część jakiegoś obszaru’ SD).
7. Nazwy naczyń (3): *baniak* (‘garnek wypukły, żelazny lub blaszany, sagan’ SD), *bańka* (‘naczynie blaszane, najczęściej używane do przechowywania i przenoszenia mleka’ SD, ‘naczynko pękate’ SWil), *cebrzyk* (‘nieduży, mały ceber’ SD).

W badanym zbiorze znalazło się 80 jednostek (32% omawianego materiału), które z oczywistych powodów najłatwiej było przypisać do poszczególnych pól semantycznych. Wśród nich najliczniej reprezentowane są pola «praca w gospodarstwie» i «zwierzęta». W podpolu «nazwy narzędzi» wyodrębnić można

nazwy narzędzi tradycyjnych, takich jak: *cep*, *lemiesz*, *sierp* czy *kosa*. Jedyne urządzenie nowoczesne to znaleziona przez Wicię młockarnia, przeciwko użyciu której występował Pawlak. Również nazwy czynności związanych z pracą w gospodarstwie wskazują na tradycyjny model gospodarzenia zarówno w Krużewnikach, jak i w Rudnikach, do których po wojnie przybyli przesiedleńcy. Na uwagę zasługuje również pole semantyczne «zwierzęta», w którym znalazły się przede wszystkim nazwy zwierząt gospodarskich, a wśród nich rzeczowniki nazywające konie (*kałmuk*, *klaczka*, *koń*, *ogier*, *perszon*). Sytuacja ta ma uwarunkowania tekstowe. Tak oto Andrzej Mularczyk pisze o Pawlaku: „Pawlak kochał konie jak własne dzieci i ożenił się z Marynią, gdyż jej ojciec miał dwa konie i jednego obiecał córce w posagu” [Mularczyk, 1993, s. 5]. W galerii postaci stworzonych przez Andrzeja Mularczyka można znaleźć całą serię bohaterów kochających konie (poza Pawlakiem są to np. Mikołaj Biesaga z *Cudownie ocalonego*⁶ czy cyrkowiec Dalmata z *Blondynki*⁷). Językowy obraz konia wykorzystuje Andrzej Mularczyk nie tylko w warstwie fabularnej powieści, lecz także w obrazowaniu pozafabularnym: „O Kargulu [mówiono – M.K.], że myśli wolniej od konia. Ale czy to właściwie wiadomo, jak i co myśli sobie koń?” [Mularczyk, 1993, s. 5].

Z punktu widzenia całości materiału, to właśnie rzeczownik *koń* ma największą frekwencję (157 poświadczeń we wszystkich tekstach), na drugim miejscu znajduje się *kobyła* (130 poświadczeń w książce i filmie). Na uwagę zasługuje również fakt, że w odróżnieniu od poprzednich grup słownictwa, w leksyce ogólnopolskiej nazywającej realia związane z życiem na wsi mało liczebne jest pole semantyczne «nazwy osób i zbiorowości ludzkich». Leksyka ta nie ma bowiem znamion ekspresywności, a nazwy osób w omawianych utworach A. Mularczyka to przede wszystkim nazwy ekspresywne.

Liczebność omawianej grupy leksemów w książce jest zbliżona do liczebności grupy poprzedniej (75), mniej jest ich natomiast w dialogach filmowych (22) i słuchowisku (14). O wiele większe jest jednak tekstowe obciążenie nimi (książka: 708, film: 107, słuchowisko: 45) niż w wypadku leksyki potocznej i dominuje nad frekwencją pozostałych grup, co sprawia, że mimo iż nie jest ona typową warstwą stylizacyjną, w dużej mierze decyduje o lokalizującej i socjologicznej funkcji stylizacji językowej, zastosowanej we wszystkich trzech tekstach [por. Dubisz, 1986]. W omawianej grupie znalazły się zaledwie trzy leksemy typowe tylko dla filmu (*chałupa*, *sąsiek*, *zółzowaty*) i dwa notowane tylko w słuchowisku (*pęcina*, *źrebna*).

⁶ *Cudownie ocalony* – film z 2004 roku w reżyserii Janusza Zaorskiego.

⁷ *Blondynka* – serial telewizyjny w reż. Mirosława Gronowskiego, którego emisję rozpoczęto w 2010 roku.

VI. LEKSYKA OGÓLNOPOLSKA ODNOŚĄCA SIĘ DO REALIÓW KRESOWYCH

Odrębną grupę osobliwości leksykalnych tekstów Andrzeja Mularczyka stanowią leksemy obecne wprawdzie w polszczyźnie ogólnej, ale odnoszące się do realiów kresowych. Są to: *czastuszka* ('w folklorze rosyjskim, ukraińskim i białoruskim krótka przyspiewka, najczęściej dwuwierszowa lub czterowierszowa, w rytmie tanecznym, o tematyce lirycznej lub żartobliwej, często improwizowana' SD), *kalichlorek* ('chloran potasu, bezbarwna substancja krystaliczna, wybuchająca pod wpływem uderzenia lub tarcia, stosowana do otrzymywania innych związków potasu, do produkcji m.in. materiałów wybuchowych, pirotechnicznych, zapalek, także jako środek utleniający, bielący' USJP), *mamałyga* ('potrawa z kukurydzianej mąki lub kaszy gotowanej na gęsto' USJP) i *zabużak* ('osoba zza Buga' MK), *zabużański* ('pochodzący zza Buga' MK).

Pewnego dopowiedzenia wymagają przede wszystkim dwa z nich. *Kalichlorek* notowany jest tylko w książce:

Pociski łupały grube dechy, drzazgi fruwały w powietrzu. Teraz pozostała im do przebycia przestrzeń podwórza. Kaźmierz przygięty ku ziemi był już w połowie drogi, kiedy dostrzegł w ogródku babcię Leonię. Stara kobieta najspokojniej wieszala pranie na sznurku, jakby ta cała kanonada tyle dla niej znaczyła, co **wielkanocne strzelanie z kalichlorku** [Mularczyk, 1993, s. 51].

Wielkanocne strzelanie z kalichlorku jest bowiem przedwojennym zwyczajem kresowym, tak silnie wpisany w lwowską kulturę (szczególnie baciarską), że stało się tematem jednego z lwowskich szlagierów autorstwa Mariana Hemara.

Podobnie za element realiów kresowych uznać należy *mamałygę*. Mimo że jest ona znana również w innych częściach Polski, to jednak przywędrowała do nich z kuchni kresowej. Ta bułgarsko-rumuńska potrawa, której nazwa została przejęta do polszczyzny przez język ukraiński, nie była daniem wykwintnym, a jednak to do niej tęsknił Jaśko Pawlak w książce:

– Może głodny? – pyta Marynia, przez nieśmiałość zwracając się do męża, a nie do Jaśka, który teraz przygląda się, jak Jadźka przewija płaczącą córeczkę. [...] – Ja mieć smak **na mamałygę ze szpyrką**. Na wspomnienie tej potrawy coś od wewnątrz rozjaśnia jego twarz. Marynia stropiona patrzy na Kaźmierza: skąd ona teraz ma wziąć *mamałygę*? Starali się przewidzieć życzenia gościa, ale nikomu nie przyszło do głowy, że człowiek z tamtego świata będzie sobie życzył takiego byle jakiego dania [Mularczyk, 1993, s. 23].

Rzeczownik *mamałyga* jest notowany tylko w książce (3 razy), pojawia się także w tekście scenariusza, który nie był podstawą opisanych badań:

Amerikanin rzuca okiem na tę „wystawę”. – Ja mieć smak **na mamałygę ze spyrą**... Na wspomnienie tej potrawy po raz pierwszy się uśmiecha, za to Marynia stropiła się, patrzy po twarzach rodziny: co robić? [Mularczyk, 1966, s. 5].

Mamałyga zniknęła z filmu i ustąpiła miejsca dyni ze skwarkami już podczas realizacji komedii, dlatego z ust bohaterów filmowych słyszymy: „**Mania**: Niech powie, głodny? **John**: Ja mam smak, na dynię z zacierkami, na mleku. **Mania**: Kaźmierz, dyni ni ma. **Pawlak**: Pawełek, skocz do Kokeszków, może u nich jedna dynia została, na jednej nodze ganiaj”. Do zastąpienia mamałygi dynią przyczynił się Waclaw Kowalski, który nie znał kresowej potrawy z czasów swojego dzieciństwa i zaproponował, by zastąpić ją potrawą podlaską.

WNIOSKI

Badania Stanisława Dubisza dotyczące stylizacji gwarowej w polskiej prozie powojennej wykazują, że wykładniki leksykalne nie są dominujące wśród wykładników stylizacji językowej –zaledwie 6 na 30 powieści to teksty o tzw. dużym wskaźniku procentowym występowania leksyki spełniającej zadane kryteria [por. Dubisz, 1986, s. 160–161]. Do podobnych wniosków prowadzi analiza tekstów A. Mularczyka.

Po pierwsze, leksyka kresowa wykorzystywana jest marginalnie, mimo że inne cechy typowo kresowe (np. fonetyczne, fleksyjne) są dość wyraziste i mają liczną reprezentację tekstową. Nieco częściej niż leksyka kresowa wykorzystywana jest leksyka ogólnogwarowa, nadal nie jest to jednak na tyle wyrazista klasa, aby można było mówić o jej dominującym wpływie na język analizowanych tekstów. Na poziomie leksykalnym mamy tu bowiem do czynienia przede wszystkim ze stylizacją na język potoczny, czego dowodzi względnie liczna klasa potoczizmów, mająca dość liczną reprezentację tekstową, co również pokrywa się z wnioskami S. Dubisza dla powieści stylizowanych na gwary ludowe [por. Dubisz, 1986, s. 159]. Funkcję lokalizującą i socjologiczno-charakteryzującą pełnią jednak przede wszystkim elementy składające się na klasę leksyki ogólnopolskiej nazywającej realia życia na wsi. Wniosek ten potwierdza analiza kilkunastu pierwszych miejsc list frekwencyjnych osobliwości leksykalnych w poszczególnych tekstach:

Lp.	Książka	Pole	Liczba	Film	Pole	Liczba	Słuchowisko	Pole	Liczba
1	<i>koń</i>	wieś	130	<i>soltys</i>	wieś	35	<i>koń</i>	wieś	9
2	<i>kobyła</i>	wieś	84	<i>koń</i>	wieś	18	<i>miedza</i>	wieś	8
3	<i>ogier</i>	wieś	63	<i>ogier</i>	wieś	9	<i>cep</i>	wieś	5

Lp.	Książka	Pole	Liczba	Film	Pole	Liczba	Słuchowisko	Pole	Liczba
4	<i>stodola</i>	wieś	51	<i>miedza</i>	wieś	8	<i>ogier</i>	wieś	4
5	<i>soltys</i>	wieś	46	<i>przecie</i>	gw.	7	<i>stodola</i>	wieś	4
6	<i>cep</i>	wieś	34	<i>kobyła</i>	wieś	5	<i>klaczka</i>	wieś	4
7	<i>miedza</i>	wieś	28	<i>kosa</i>	wieś	4	<i>soltys</i>	wieś	2
8	<i>kosa</i>	wieś	22	<i>baba</i>	pot.	4	<i>młockarnia</i>	wieś	2
9	<i>pomorek</i>	gw.	16	<i>gadać</i>	pot.	4	<i>kwintal</i>	wieś	2
10	<i>młockarnia</i>	wieś	15	<i>kwintal</i>	wieś	4			
11	<i>pszenica</i>	wieś	15	<i>dziwaczyć</i>	pot	4			

Zaprezentowane listy frekwencyjne ujawniają różnice w wykorzystaniu omawianych leksemów w każdym z tekstów. Najślabiej stylizowanym leksykalnie tekstem jest słuchowisko, najsilniej – książka, chociaż z punktu widzenia średniej tekstowej jest ona w wypadku książki zbliżona do średniej tekstowej filmu, a w odniesieniu do leksyki ogólnopolskiej nazywającej realia życia na wsi – nawet ją przewyższa. W powyższej analizie nie został wzięty pod uwagę scenariusz filmu, wstępna analiza tego tekstu dowodzi jednak, że na poziomie leksykalnym jest on bardziej zbliżony do słuchowiska niż książki. Wydaje się zatem, że zwrot w wykorzystaniu osobliwości leksykalnych nastąpił na etapie tworzenia filmu, co potwierdza zresztą Wacław Kowalski w jednym z wywiadów udzielonych w Polskim Radiu:

Może tylko tego języka by nie było. Mnie się wydaje, że ten język to najbardziej okrasza całą tę postać, cały film. Ja sam, jak słyszę gdzieś, jak rozmawiają właśnie tą mową, bo to nie jest zabuska, absolutnie nie, to jest język Podlasia, ja jestem sam z Podlasia, to jest język Podlasia i te wszystkie powiedzonka to są właśnie podlaskie [Kowalski, 2012].

Nie można jednak zapomnieć, że stylizacja językowa w powieści różni się od stylizacji językowej w filmie na różnych poziomach (fonetyka, fleksja), trudno więc mówić, że książka pisana jest niejako pod dyktando filmu, szczególnie, że na poziomie leksykalnym jest od niego o wiele bogatsza.

BIBLIOGRAFIA

- BARTMIŃSKI Jerzy, 1992, Styl potoczny, w: Janusz Anusiewicz, Franciszek Niec-kula, red., Potoczność w języku i kulturze, Wiedza o Kulturze, Wrocław, s. 37–55.
- CZARNECKA Katarzyna, 2014, Tekst literacki jako źródło informacji o nieistniejącej już gwarze kresowej (Andrzej Mularczyk, *Każdy żyje jak umie*), w: Kazimierz

- Sikora, Maciej Rak, red., *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia*, Wydawnictwa UJ, Kraków, s. 201–211.
- DUBISZ Stanisław, 1986, *Stylizacja gwarowa w polskiej prozie trzydziestolecia powojennego (Nurt ludowy w latach 1945–1975)*, Ossolineum, Wrocław.
- HRABEC Stefan, 1949, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*, Toruń.
- JĘDRZEJKO Ewa, 1991, *Elementy kresowe w języku Gabrieli Zapolskiej*, „Prace Językoznawcze”, 19, s. 68–77.
- KOWALSKI Waław, 2012, *Wywiad z Waławem Kowalskim wyemitowany na antenie PR 2.02.2012 r.*; <http://www.polskieradio.pl/Szukaj?q=wa-c%C5%82aw%20kowalski> (dostęp: 24.05.2015).
- KRESA Monika, 2014a, *Stylizacja gwarowa w serialu *Blondynka* w reż. Macieja Gronowskiego*, w: Kazimierz Sikora, Maciej Rak, red., *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia*, Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 331–344.
- KRESA Monika, 2014b, *Janosik – gwara na szklanym ekranie*, „Poradnik Językowy”, 9, s. 22–41.
- KRESA Monika, 2015a, *Polszczyzna kresowa w filmie – analiza języka bohaterów *Samych swoich* (fonetyka, fleksja, składnia)*, „Prace Filologiczne”, 68 (w druku).
- KRESA Monika, 2015b, *Leksyka śląska na ekranie – między żywą mową a stereotypizacją* (w druku).
- KURKOWSKA Halina, SKORUPKA Stanisław, 1962, *Stylistyka polska. Zarys*, PWN, Warszawa.
- KURZOWA Zofia, 1975, *Elementy kresowe w języku powieści powojennej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- KURZOWA Zofia, 1983, *Polszczyzna Lwowa i Kresów Południowowschodnich*, Ossolineum, Wrocław.
- LIPIŃSKA Natalia, WIĄCEK Agata, 2010, *Rodzaje i funkcje stylizacji gwarowej w serialu *Ranczo**, w: Aleksander Kobylarek, Agnieszka Gil, Agata Kozak, red., *Ogrody nauk i sztuk. Debiuty*, Pro Scientia Publica, Wrocław.
- LUBELSKI Tadeusz, 2009, *Historia kina polskiego*, Videograf, Kraków.
- PEŁCZYŃSKI Grzegorz, 2002, *Dziesiąta muza w stroju ludowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- PEŁCZYŃSKI Grzegorz, 2007, *Kresy Wschodnie w filmie fabularnym lat osiemdziesiątych*, w: Grzegorz Pełczyński, Roman Vorbrich, red., *Obrazy kultur*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 121–129.

- RIEGER Janusz, 2007, Słownictwo gwarowe przesiedleńców z Ukrainy: słownik porównawczy kilku wsi w Tarnopolskiem, Lexis, Kraków.
- SAWANIEWSKA-MOCH Zofia, 1981, Dialektyzacja kresowa w *Dziurze w niebie* Tadeusza Konwickiego, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu za rok 1979”, 33, s. 86–90.
- SAWANIEWSKA-MOCH Zofia, 1985, O polszczyźnie „litewskiej” w *Dolinie Issy* Czesława Miłosza, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, 23, s. 65–85.
- SEIFFERT Irena, 2010, Stylizacja kresowa w *Wertepach* Leopolda Buczkowskiego – elementy systemowe, „Rozprawy Komisji Językowej”, 37, s. 141–148.
- TOKARSKI Ryszard, 1984, Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze), PWN, Warszawa.

Podstawa materiałowa

- I było święto, 1965, reż. Andrzej Mularczyk (słuchowisko radiowe), Archiwum Polskiego Radia.
- MULARCZYK Andrzej, 1993, *Sami swoi*, Akapit, Łódź.
- Sami swoi*, 1967 (2011), reż. Sylwester Chęciński, DVD, Best Film, Warszawa.
- MULARCZYK Andrzej, 1966, *I było święto* (scenariusz), Filmoteka Narodowa.

Monika Kresa

OD SŁUCHOWISKA PRZEZ FILM PO KSIĄŻKĘ – LEKSYKALNE WYKŁADNIKI STYLIZACJI JĘZYKOWEJ W „SAMYCH SWOICH”

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest leksyka wyekscerpowana z trzech tekstów związanych z jedną z najpopularniejszych komedii PRL-u – filmem *Sami swoi*. Pod uwagę wzięto dialogi filmowe, tekst zrealizowanego w 1965 roku słuchowiska *I było święto* oraz powieści *Sami swoi* wydanej w 1993 roku. Z tekstów, których autorem jest Andrzej Mularczyk, wyekscerpowano 5 klas leksemów pełniących funkcje wykładników stylizacyjnych, a zatem leksykę kresową, ogólnogwarową, kolokwialną i wulgarną, ogólnopolską nazywającą realia wiejskie oraz ogólnopolską odnoszącą się do realiów kresowych. Analiza wykazała, że najwięcej wykładników stylizacji językowej wykorzystano w tekście najpóźniejszym, czyli książce; najmniej – w słuchowisku. Najliczniejszą klasą we wszystkich omawianych tekstach jest klasa leksyki ogólnopolskiej nazywającej realia wiejskie, spośród klas leksyki dyferencyjnej zaś – leksyka potoczna i kolokwialna. Okazuje się natomiast, że w tych stylizowanych na polszczyznę przesiedleńców z Kresów dialogach najmniej jest leksyki typowo kresowej; częstsza, choć nadal rzadka, jest natomiast leksyka ogólnogwarowa.

FROM RADIO PLAY THROUGH FILM TO BOOK – LEXICAL EXPONENTS
OF LANGUAGE STYLIZATION IN “SAMI SWOI”

Summary

The subject of this article is the lexis from the three texts connected with one of the most popular comedies in PRL – movie *Sami swoi*. Film dialogues, text of the radio play *I było święto* from 1965 and novel *Sami swoi* published in 1993 were taken into account. Five classes of lexemes functioning as exponents of stylization were indicated in the texts written by Andrzej Mularczyk, namely lexis from Kresy, lexis typical to all dialects, colloquial and vulgar lexis, non-dialectal lexis describing rural realities, non-dialectal lexis referring to realities in Kresy. The analysis showed that the largest amount of exponents of language stylization was used in the newest text – book, and the lowest amount – in the radio play. The class of non-dialectal lexis describing rural realities was the most numerous represented class in the three texts. But from the perspective of differential lexis the most numerous was colloquial and vernacular lexis. Nevertheless, in the dialogues representing the language of Poles disrooted from Kresy the least represented class was lexis typical to Kresy. More often, but still not frequent enough was lexis typical to all dialects.